

Extracting the Dialogue Pattern of the Prophets in the Holy Quran

Fatemeh Ashtiani*

Farzaneh Rohani Mashhadi**

Alireza Talebpour***

Received: 21/01/2024

Accepted: 12/06/2024

Abstract

Considering the role of constructive dialogue in improving human relations on the one hand and the role of prophets in religious attitudes on the other hand, the purpose of this research is to extract the model of human dialogues of prophets in the Holy Quran. For this purpose, for the methodical study and analysis of the dialogue verses of the prophets, association rules are used, which is one of the methods and algorithms in the science of computational data mining. Using this algorithm, it is possible to analyze the conditions governing the dialogue based on the way the features of the dialogue come together. In this research, first, a data set of human dialogues of prophets and effective criteria and characteristics in each of the dialogues was prepared. This dataset has been made available on the website of Shahid Beheshti University. Then, by analyzing the data with the method of associational rules, the dialogue pattern of the prophets was extracted. The findings of the research show that, in total, the Holy Quran has 591 verses dedicated to the human dialogue of the prophets, which can be divided into 160 separate dialogues. By determining the influential features in a dialogue and extracting these features for all the human dialogues of the prophets, the model of the dialogue of the prophets was presented by 15 rules. For example, one of the rules is as follows: if the prophets are the initiators of the dialogue in the first party and the topic of discussion is religious, then with a 58% certainty, the dialogue method of the prophets is interrogative, and with a 55% certainty, the dialogue is long. Also, with a 90% certainty, the speaker's condition is in the original form. Also, it was found that 73% of the verses of the human dialogue of the prophets are located in the Maccian surahs and most of these verses have emphasis.

Keywords: *Quran, pattern, data mining, dialogue rules, prophet's dialogue, association rules.*

---

* MSc. Student of Quranic sciences, Interdisciplinary Quranic Studies Research Institute, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. f.ashtiani1370@gmail.com

** Corresponding Author, Assistant professor, Interdisciplinary Quranic Studies Research Institute, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. (Responsible Author) f_rohani@sbu.ac.ir

*** Associate Professor, Department of Computer Engineering and Science, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. talebpour@sbu.ac.ir

دانشگاه امام صادق علیه السلام

http://qhs.isu.ac.ir

دوفصلنامه علمی «مطالعات قرآن و حدیث»، سال ۱۸، شماره ۱، پیاپی ۳۵

پاییز و زمستان ۱۴۰۳، صص ۲۸-۱

مقاله علمی - پژوهشی

10.30497/qhs.2023.243578.3659

استخراج الگوی گفتگوی پیامبران در قرآن کریم

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۲۳

فاطمه آشتیانی*

فرزانه روحانی مشهدی**

علیرضا طالب پور***

چکیده

با توجه به نقش گفتگوی سازنده در بهبود روابط انسانی از یک سو و الگو بودن پیامبران در نگرش دینی از سوی دیگر، هدف از این پژوهش استخراج الگوی گفتگوهای انسانی پیامبران در قرآن کریم است. به این منظور برای مطالعه و تحلیل روشمند آیات گفتگوی پیامبران از قواعد انجمنی استفاده شده که یکی از روش‌ها و الگوریتم‌ها در علم داده‌کاوی رایج است. با استفاده از این الگوریتم می‌توان شرایط حاکم بر گفتگو را بر اساس نحوه باهم‌آیی ویژگی‌های گفتگو تحلیل نمود. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد، در کل قرآن کریم ۵۹۱ آیه اختصاص به گفتگوی انسانی پیامبران دارد که به صورت ۱۶۰ گفتگوی مجزاً قابل تفکیک است. با تعیین ویژگی‌های تأثیرگذار در یک گفتگو و استخراج این ویژگی‌ها برای تمامی گفتگوهای انسانی پیامبران، الگوی گفتگوی پیامبران توسط ۱۵ قاعده ارائه شد. در نتیجه می‌توان ادعا نمود که گفتگوی پیامبران که در قرآن ذکر شده، دارای الگوی قابل استخراج است و این الگو با روش به کار رفته در این پژوهش در قالب ۱۵ قاعده ارائه شده است.

واژگان کلیدی

قرآن، الگو، داده‌کاوی، قواعد گفتگو، گفتگوی پیامبران، قواعد انجمنی.

* دانشجوی کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن، گرایش اعجاز، پژوهشکده مطالعات میان رشته‌ای قرآن، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.
f.ashtiani1370@gmail.com

** استادیار پژوهشکده مطالعات میان رشته‌ای قرآن، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

f_rohani@sbu.ac.ir

*** دانشیار دانشکده علوم و مهندسی کامپیوتر، گروه هوش مصنوعی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

talebpour@sbu.ac.ir

این مقاله مستخرج از پایان نامه دانشجوی است.

طرح مسئله

یکی از راه‌های اصلی ارتباطی انسان با عالم خارج از خود گفتگوست. گفتگو ابزاری برای انتقال مفاهیم به دریچه ذهن و اندیشه است. در واقع انسان برای فهم حقایق نیاز به استفاده از گفتگو دارد. گفتگو در عرصه‌ها و سطوح متنوع یکی از مبنایی‌ترین نیازها در تعاملات بشری است. فارغ از نتیجه، گفتگو سهمی تعیین‌کننده در شفاف‌سازی، درک و عمق‌بخشی به مؤیدها و تضادها مابین طرفین گفتگو دارد. یکی از نتایج گفتگو مواجهه افق طرفین گفتگو و تفسیر فهم خود است (پازوکی و حیدری، ۱۳۹۰ش، ص ۶) و از آن جایی که فهم هر انسان ریشه در گفتگوی او با خودش یا با غیر دارد (دینانی، ۱۳۹۲ش)، می‌توان بیان کرد تلاش برای شناخت گفتگو، تلاش برای فهم بهتر از جهان است. در عصر جهانی‌شدن ارتباطات و گسترش ارتباطات فراملی، بستری بسیار وسیع برای گفتگو و مفاهمه جهانی پدید آمده است. استفاده بهینه از این بستر مستلزم خوانشی جدید از گفتگو و روش‌های آن است.

قرآن به‌عنوان اصلی‌ترین کتاب مرجع مسلمانان جهان، ابعاد گوناگون برای هدایت بشر دارد یکی از این ابعاد استفاده از ابزار گفتگو برای انتقال حقایق هستی و هدایت است، به‌طوری‌که گفتگوی خداوند با انبیا الهی و گفتگوی پیامبران با مخاطبین خود مکرراً در آیات قصص قرآن قابل مشاهده است. مطالعه ژرف آیات قصص با هدف استخراج الگو برای سبک زندگی مورد تاکید محققان است؛ زیرا آیات قصص، ژرفایی بیش از نقل داستان‌ها و رخدادهای مربوط به گذشته را دارا هستند و رسالتی همسو و همپای دیگر معارف قرآنی دارند (حاجی اسماعیلی، ۱۳۸۰ش، ص ۱۳۵). مطالعه آیات قصص نشان می‌دهد، گفتگو شیوه پیامبرانه بوده و دعوت پیامبران غالباً مبتنی بر گفتگو با مردم است. چنانکه هزاران سال پیش نوح اولین گام را در گفتگو با قوم خویش برای تبیین عقاید خود برداشت، ابراهیم نخستین بذره‌های پرسش‌گری را افشاند و با قومش در مراحل مختلف به گفتگو نشست و موسی مأمور گفتگو با فرعون، آن‌هم با لحنی ملایم شد (شریفی، ۱۳۹۰ش، ص ۲۳۰).

این‌طور به نظر می‌رسد که گفتگو یکی از ابزارهای مهم و اصلی پیامبران در برخورد با اقوامشان در کنار ابزارهای دیگر بوده است؛ اما آنچه تأمل برانگیز است موضوع «عصمت پیامبر» و تأثیر آن در هر یک از گفتگوها است. به این شکل که پیامبران به‌واسطه دارا بودن به ملکه عصمت از ارتکاب گناه مبرا هستند.

در نتیجه این موضوع در ساحت زبانی و کلامی نیز خود را نشان می‌دهد؛ یعنی نه تنها در گفتگوهای پیامبر خطا و لغزشی وجود ندارد بلکه گفتار و تک‌تک الفاظی که از سوی پیامبران انتخاب شده‌اند از روی حکمت است و کاملاً هدفمند گزینش و چیدمان شده‌اند. از سویی دیگر پیامبران الهی افرادی معرفی شده و برگزیده از طرف خداوند هستند و قرآن کریم آن‌ها را به‌عنوان اُسوه به مردم معرفی می‌کند. خداوند در کنار دعوت مردم به یکتاپرستی، ابراهیم خلیل (ممتحنه: ۶-۴) و پیامبر خاتم (احزاب: ۲۱) را به‌عنوان الگویی نیکو معرفی می‌کند تا آدمی با کمک گرفتن از آن‌ها قدم در راه سعادت و هدایت بگذارد.

مسئله این مقاله آن است که با توجه به اُسوه بودن پیامبران، چگونه می‌توان مسیر تبعیت از ایشان در گفتار که از پرکاربردترین راه‌های تعاملی بشر است را هموار کرد. توجه به این نکته عاملی مهم برای واکاوی و دقت در گفتگوهای پیامبران است تا با پی بردن به نوع برخورد و روش گفتگویی ایشان رهنمودی برای مخاطبان حاصل گردد.

در جهان پیچیده امروزی یافتن راهی برای حل اختلافات و مشکلات پیش روی بشر به‌غیر از گفتگو بسیار دشوار است و پرداختن به گفتگو به‌عنوان گامی مؤثر برای رسیدن به نقاط مشترک میان انسان‌ها و هم‌افزایی میان آن‌ها ضروری است. تعامل و گفتگوی صحیح میان انسان‌ها، یکی از عواملی است که باعث ایجاد آرامش در فضای جامعه‌ی انسانی می‌شود. انجام یک گفتگوی صحیح متناسب با شرایط مخاطب و اقتضائات محیط هم می‌تواند هدف به‌حساب آید و هم می‌تواند ابزاری برای تحقق هدف باشد. گفتگو در همه زمینه‌های تربیتی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، اعتقادی و اقتصادی کارکردهایی دارد.

پیشینه تحقیق

با بررسی سایر پژوهش‌ها در این زمینه، مشخص می‌شود که پژوهشگران برای پرداختن به موضوع گفتگوهای قرآنی چهار رویکرد را دنبال کرده‌اند:

رویکرد اول بررسی موضوعات گفتگوهای قرآنی است (صدیقی، ۱۳۹۰ش؛ بصیری و تبریز، ۱۳۹۱ش).

رویکرد دوم بررسی ویژگی‌ها و شیوه‌ی گفتگوهای قرآنی است (فضل‌الله، ۱۳۶۳ش؛ زینی وند و دستجردی، ۱۳۹۰ش؛ شریفی، ۱۳۹۰ش).

رویکرد سوم به واکاوی یک بُعد از گفتگوهای قرآنی نظیر شاخص‌های تربیتی، گفتمان استدلالی، عناصر ادبی و جلوه‌های بلاغی در یک محدوده مشخصی از گفتگوها پرداخته است (صادق زاده قمصری و همکاران، ۱۳۹۳ش؛ طاهری نیا و دریانورد، ۱۳۹۳ش؛ مهتدی، ۱۳۹۴ش؛ روحی برندق، ۱۳۹۶ش؛ حسن پوردهنوی، ۱۳۹۷ش؛ رضایی، ۱۳۹۹ش).

رویکرد چهارم تلاش برای استخراج سبک‌ها و الگوهای قرآنی است که محدود به یک موضوع است (محمدی سارمی، ۱۳۹۵ش؛ قهرمانی و همکاران، ۱۳۹۶ش). علاوه بر مطالب بیان شده به شکل ویژه در بحث گفتگوی پیامبران می‌توان به کتاب *مقدمه‌ای بر گفتگوی پیامبران با ملت‌ها (فراز و فرود تمدن‌ها در قرآن)* نوشته صفری (۱۳۸۱ش) اشاره کرد.

همچنین دیگر پژوهش‌ها به شرح زیر است: ۱- تحلیل ساختار عنصر گفتگو در داستان حضرت ابراهیم در قرآن کریم (طاهری نیا و دریانورد، ۱۳۹۳ش)، ۲- بررسی گفتمان استدلالی تعدادی از پیامبران در قرآن کریم بر مبنای رویکرد دیالکتیک (حسن پوردهنوی، ۱۳۹۷ش)، ۳- گفتگوهای توحیدی خداوند با پیامبران (بصیری و تبریز، ۱۳۹۱ش).

تحقیق دیگری که مرتبط با پژوهش حاضر است، پایان‌نامه عزیزی (۱۴۰۰ش) با عنوان «استخراج روابط و مناسبت‌های انسانی در قرآن و اصول حاکم بر آن» است. عزیزی (۱۴۰۰ش) تمامی آیات قرآن را یک به یک بررسی کرده و با کمک چند مجموعه تفسیری معاصر از جمله تفسیر *المیزان* و تفسیر نمونه، آیاتی که حاوی روابط دوسویه انسانی شامل هر نوع رابطه اعم از گفتگو یا هر فعلی که بین دو طرف انسانی واقع شده، جداسازی کرده است و پس از دسته بندی انواع روابط به بیان توصیه‌های قرآنی در هر نوع پرداخته است که مجموعه داده آن در سایت دانشگاه شهید بهشتی ارائه شده است (<https://quran.sbu.ac.ir/peykare>).

از آن جایی که گفتگو یکی از شاخه‌های روابط دوسویه انسانی است، بانک آیات روابط انسانی منبع برای استخراج آیات گفتگوی انسانی پیامبران قرار گرفته است. آنچه این پژوهش به دنبال آن است و در دیگر پژوهش‌ها دیده نمی‌شود، بررسی و واکاوی تمامی آیات گفتگوهای پیامبران بدون محدودیت موضوع و روش و ویژگی‌ها و اجزای آن است. یعنی اولین دستاورد پژوهش پیش رو ایجاد بانک آیات گفتگوی انسانی پیامبران در قرآن کریم است. در مرحله بعد بررسی تک تک آیات از منظر موضوع، روش، صنایع ادبی، طول کلام، موقعیت گوینده، محل نزول، انواع ابهام در کلام و سبک گفتگویی (دستوری یا خبری) و در نهایت استخراج الگو از نتایج به دست آمده است.

۱. روش تحقیق

در این پژوهش با استفاده از تکنیک قواعد انجمنی (یکی از تکنیک‌های داده‌کاوی) الگوی گفتگوی پیامبران استخراج شده است. قواعد تلازمی یا انجمنی نوعی عملیات داده‌کاوی است که به جستجو برای یافتن ارتباط بین ویژگی‌ها در مجموعه داده‌ها می‌پردازد. نام دیگر تحلیل تلازمی، تحلیل سبد بازار^۲ است. در واقع قوانین انجمنی شرایطی را نشان می‌دهند که در یک مجموعه داده، به صورت مکرر با هم اتفاق افتاده است. قوانین استخراج شده در حقیقت حضور برخی ویژگی‌ها را بر اساس دیگر ویژگی‌ها شرح می‌دهد. قواعد تلازمی به شکل اگر و آنگاه به همراه دو معیار پشتیبان^۳ و اطمینان^۴ تعریف می‌شود.

پشتیبان = نشان‌دهنده درصد یا تعداد مجموعه تراکنش‌های موجود در یک مجموعه داده است.

اطمینان = میزان وابستگی یک ویژگی خاص را به دیگری بیان می‌کند و مطابق فرمول زیر محاسبه می‌شود. برای مثال:

پشتیبان ویژگی ۱ ÷ پشتیبان (اجتماع ویژگی ۱ و ویژگی ۲) = (ویژگی ۲ و ویژگی ۱) اطمینان
این شاخص درجه وابستگی بین دو مجموعه ویژگی (۱) و ویژگی (۲) را محاسبه می‌کند و به‌عنوان شاخصی برای اندازه‌گیری توان یک قاعده در نظر گرفته می‌شود. غالباً قاعده‌ای انتخاب می‌شود که عدد اطمینان بزرگی داشته باشد. قواعد قوی، قواعدی هستند که به‌طور توأمان دارای مقدار پشتیبان و اطمینان بیش از مقدار آستانه باشند (غضنفری و همکاران، ۱۳۸۷ش، ص ۱۵۷-۱۶۰).

شایان ذکر است، استفاده از قواعد انجمنی در تحلیل داده‌های قرآنی نمونه‌هایی در پژوهش‌های دانشگاهی دارد. مانند پایان نامه «استخراج قوانین الهی به کمک قواعد انجمنی در آیات قرآن کریم».

۲. شرح تفصیلی روش تهیه مجموعه داده آیات گفتگو

گام نخستین در دست‌یابی به مجموعه داده‌ها، جداسازی آیات گفتگوی انسانی پیامبران از میان کل آیات قرآن کریم است. این پژوهش تعریف گفتگو را به این صورت مد نظر دارد: زمانی که

¹ . association rules

² . Market basket

³ . support

⁴ . confidence

کلام یا پیامی در بین دو طرف گفتگو ردّ و بدل شود پس گفتگو اتفاق افتاده است. منظور از گفتگوی انسانی پیامبران گفتگویی است که به شکل قطعی یک طرف آن پیامبر و در طرف دیگر آن انسان باشد. مواردی از آیات قرآن شامل سخنان پیامبران می شود ولی چون مخاطب در طرف دوم خداوند یا ملائکه یا حیوان است از بحث ما خارج می شود. برای نمونه آیات ۱۱۶ و ۱۱۸ مائده گفتگوی عیسی با خداوند است و یا آیات ۲۰ تا ۲۸ نمل شامل گفتگوی میان سلیمان و هدهد می شود و در محدوده پژوهش قرار نمی گیرد.

از آن جایی که بررسی تک به تک ۶۲۳۶ آیه در قرآن کریم مستلزم زمانی مبسوط است، تصمیم بر آن شد تا به منظور جلوگیری از دوباره کاری و استفاده از پژوهش های پیشین به بانک آیات در پایان نامه «استخراج روابط و مناسبت های انسانی در قرآن و اصول حاکم بر آن» (عزیزی ۱۴۰۰ش) مراجعه شود. در واقع از آنجایی که گفتگو گونه ای از روابط انسانی است، استفاده از این بانک در گزینش آیات بسیار راهگشا بود. بانک آیات روابط انسانی حاوی ۲۵۲۷ آیه بررسی شد و آیه یا آیاتی که در آن ها میان دو طرف گفتگو، کلامی ردّ و بدل شده بود و الزاماً یکی از طرفین پیامبر بوده است، جداسازی شد. از میان ۲۵۲۷ آیه، ۵۹۱ آیه استخراج شد که در هر دو طرف گفتگو انسان هستند و یکی از طرفین به شکل قطعی پیامبر بوده است و هم چنین کلامی میان دو طرف ردّ و بدل شده است. یعنی علت حذف ۱۹۳۶ آیه دیگر این بوده است که یا اساساً گفتگو اتفاق نیفتاده است یا اگر گفتگویی بوده الزاماً یک طرف آن پیامبر نبوده است و یا اگر یک طرف آن به شکل قطعی پیامبر بوده است طرف دیگر گفتگو خداوند، ملائکه و یا حیوانات بودند و انسان نبوده است.

برای ایجاد مجموعه داده جدول اکسل بهترین قالب برای تجمیع گفتگوها و اجزای تشکیل دهنده و ویژگی های موثر در آن ها و هم چنین تجزیه و تحلیل داده ها است. ۵۹۱ آیه در جدول اکسل قرار گرفت. در مجموع آیات بر اساس گوینده، مخاطب و موضوع به صورت ۱۶۰ گفتگوی مجزا دسته بندی شد. در هر ردیف از جدول یک گفتگو جای گذاری شد به طوری که یک گفتگو می تواند شامل یک یا چند آیه باشد.

در گام بعد می بایست ویژگی های موثر در یک گفتگو تعیین و در آیات استخراج می شد. پس از بیان عنوان ویژگی ها در جدول زیر، شرح آن و چگونگی تعیین آن ها برای هر گفتگو در ادامه بیان خواهد شد. درستون های جدول علاوه بر شماره و متن آیه، اجزای گفتگو و ویژگی های هر گفتگو شامل موارد زیر قرار گرفت.

جدول ۱. عناوین ستون‌های جدول اکسل

نام ویژگی	ستون	نام ویژگی	ستون
محل نزول	۱۳	شماره آیه	۱
وضعیت گوینده طرف اول	۱۴	متن آیه	۲
وضعیت گوینده طرف دوم	۱۵	طرف اول گفتگو	۳
طول گفتگو طرف اول	۱۶	طرف دوم گفتگو	۴
طول گفتگو طرف دوم	۱۷	کلام طرف اول	۵
آرایه‌های ادبی طرف اول	۱۸	کلام طرف دوم	۶
آرایه‌های ادبی طرف دوم	۱۹	موضوع گفتگو	۷
تأکید طرف اول	۲۰	سبک گفتگو طرف اول	۸
تأکید طرف دوم	۲۱	سبک گفتگو طرف دوم	۹
ابهام در کلام طرف اول	۲۲	روش گفتگو طرف اول	۱۰
ابهام در کلام طرف دوم	۲۳	روش گفتگو طرف دوم	۱۱
		رابطه بین طرف اول و دوم	۱۲

تک تک ویژگی‌هایی که در جدول ۱ آورده شده است، در تمامی گفتگوها تعیین وضعیت شد. در صورتی که هر کدام از ویژگی‌ها در گفتگوها وجود داشت کد ۱ در خانه مقابل آیه در جدول اکسل گذاشته شد و در صورت عدم وجود ویژگی مد نظر در آیه کد صفر در جدول قرار گرفته است. به این ترتیب مجموعه داده‌های آیات گفتگوی پیامبران شکل گرفت.

۲-۱. شرح ویژگی‌های گفتگو و روش تعیین آن برای هر گفتگو

بر اساس مطالعات صورت گرفته ۱۲ ویژگی موثر در گفتگو به دست آمد که شرح این ویژگی‌ها و نحوه تعیین وضعیت آن برای هر گفتگو در این بخش تبیین شده است.

۲-۱-۱. طرف اول و دوم گفتگو

در بیشتر آیات به‌طور صریح به گوینده (طرف اول گفتگو) و مخاطب (طرف دوم گفتگو) اشاره شده است. در مواردی که طرفین گفتگو مشخص نبودند، به نسخه ترجمه شده قرآن توسط

حسین انصاریان و هم‌چنین تفسیر المیزان علامه طباطبایی و تفسیر نمونه ناصر مکارم شیرازی رجوع شده است.

۲-۱-۲. کلام طرف اول و دوم گفتگو

تنها بخش‌هایی از آیه که پیام و کلام مبادله شده بین دو طرف را شامل می‌شود، جدا شده و در جدول گذاشته شده است.

۲-۱-۳. موضوع گفتگو

از آنجایی که موضوعات مختلف در آیات مورد نظر قرار دارد، ۵ دسته‌ی موضوعی اصلی شامل اجتماعی، اعتقادی، تربیتی، سیاسی و اقتصادی در نظر گرفته شد تا با توجه به موضوع یا موضوعات برجسته آیات در جدول اکسل جای گذاری شوند. برای فهم بهتر موضوع برجسته آیه از تفسیر نور محسن قرائتی و تفسیر نمونه مکارم شیرازی استفاده شده است.

۱- **موضوع اعتقادی:** در صورتی که پیام آیه در مورد خداپرستی، شرک و تعدد الهه، بیان عقاید مشرکان درباره اثبات وجود خدا، معاد و روز جزا، زنده شدن مردگان، ایمان آوردن به خداوند، نبوت، امامت، رجعت و... باشد، آیه جزو این دسته محسوب می‌شود.

۲- **موضوع اجتماعی:** در صورتی که پیام آیه در مورد پیروی گروهی از سنت و دین پدران، قصص و سرگذشت اقوام مختلف، اصلاح مردم، احکام اجتماعی و... باشد، آیه جزو این دسته محسوب می‌شود.

۳- **موضوع تربیتی:** در صورتی که پیام آیه در مورد ایمان آوردن و تطهیر قلب، روابط خانوادگی همچون پدر و پسر، پدر و دختر، همسران و...، مباحث اخلاقی، مراحل رشد، مراحل تزکیه و تربیت نفس، ارتباط انسان با سایر مخلوقات، احکام تربیتی و... باشد. آیه جزو این دسته محسوب می‌شود.

۴- **موضوع سیاسی:** در صورتی که پیام آیه در مورد پیروی از انبیاء، حکومت‌داری انبیاء، مباحث عدالت، ویژگی‌های رهبر جامعه، ویژگی‌های جبهه حق و باطل، تاریخ و سرگذشت اقوام، جنگ، حکومت‌داری غیر الهی و... باشد، آیه جزو این دسته محسوب می‌شود.

۵- موضوع اقتصادی: در صورتی که پیام آیه در مورد مباحث رزق و انفاق، زکات، مال پاک، غنائم جنگی، بیع و ربا، تجارت، عقود، احکام اقتصادی، قرض حسنه و... باشد، جزو این دسته محسوب می‌شود.

۴-۱-۲. سبک گفتگو طرف اول و دوم

یکی از ویژگی‌هایی که در گفتگو مهم است این است که کلام و جملات طرف اول و دوم به جهت شکل ساختاری، چگونه بیان شده است. آیا بیشتر به شکل دستوری (امرونی) بوده یا به منظور آگاهی و غیر از دستوری یعنی خبری بوده است. لازم به ذکر است در مواردی می‌تواند به شکل ترکیبی یعنی هم شیوه دستوری و هم خبری آمده باشد.

۵-۱-۲. روش گفتگو طرف اول و دوم

یکی دیگر از ویژگی‌های آیات در این پژوهش روش گفتگو طرفین است. روش گفتگو یعنی روش استفاده از الفاظ به همراه لحن برای رساندن یک پیام. با مطالعه معنی آیات، مقالات و کتب ۱۰ حالت برای روش گفتگو انتخاب شد: (۱) احساسی (۲) استدلالی (۳) استفهامی (۴) ارشادی (۵) اقناعی (۶) تبلیغی (۷) انکاری (۸) اظهاری (۹) تحقیری (۱۰) تهدیدی. لازم به ذکر است که یک گفتگو می‌تواند چند حالت از روش‌های گفتگویی را باهم در برداشته باشد. تعریف ۶ حالت احساسی، استدلالی، استفهامی، ارشادی، اقناعی و تبلیغی از مقاله‌ای با عنوان «گفتگو در قرآن» (کریمی نیا، ۱۳۸۳ش، ص ۹۹-۱۰۳) استفاده شده است که در زیر آورده می‌شود:

(۱) گفتگوی احساسی: در پاره‌ای از آیات، استفاده از حواس انسانی و یا برانگیختن عواطف و احساسات مخاطب دیده می‌شود.

(۲) گفتگوی استدلالی: آیاتی که دارای برهان و استدلال‌های عقلی هستند.

(۳) گفتگوی استفهامی: برخی گفتگوهای قرآنی در قالب استفتاء یا پرسش‌های فقهی و آموزشی است این‌گونه گفتگوها به منظور بیان توضیحاتی در پاسخ به سؤالات مطرح شده از پیامبر است.

(۴) گفتگوی ارشادی: گفتگو در صورتی مؤثر می‌افتد که از هرگونه خشونت، تحقیر طرف مقابل، تحریک حس لجباجت و مانند آن خالی باشد. قرآن از پیامبر می‌خواهد که با اندرز نیکو و حالت ارشادی با طرف مقابل به گفتگو بپردازد.

- (۵) **گفتگوی افناعی:** در برخی از آیات به منظور دعوت به تفکر و قانع کردن مخاطب، پرسش‌هایی را می‌پرسد که مخاطب نمی‌تواند سر باز زند و آن را رد کند و یا توضیحاتی به منظور قانع کردن طرف مقابل در آیه می‌آورد
- (۶) **گفتگوی تبلیغی:** آیاتی از قرآن به مسئله تبلیغ دین و ابلاغ رسالت اشاره دارد. با مطالعه آیات گفتگو این نتیجه حاصل شد که برخی از آیات در ۴ حالت انکاری، اظهاری، تحقیری و تهدیدی قرار می‌گیرند که در زیر تعریف آن‌ها آورده می‌شود.
- (۷) **گفتگوی انکاری:** آیاتی که در آن‌ها هرگونه نفی و انکار وجود داشته باشد. اعم از نفی سخن و یا حکم طرف مقابل، نفی حقایق هستی، نفی خداوند و ...
- (۸) **گفتگوی اظهاری:** آیاتی که در آن‌ها صرفاً یک مطلب بیان شده و فارغ از هرگونه توصیه، اندرز، تهدید، تشویق، تحقیر، تبلیغ و... است. می‌توان اظهار را معادل تقریر دانست.
- (۹) **گفتگوی تحقیری:** آیاتی که در آن‌ها الفاظ و یا اشاره‌ای تحقیرآمیز دارد. هرگونه تمسخر و استهزاء، سرزنش، کوچک شمردن، اهانت و... در این دسته قرار می‌گیرد.
- (۱۰) **گفتگوی تهدیدی:** آیاتی که به منظور انداز و بیم از واقعه‌ای هولناک از الفاظ یا اشاراتی تهدیدآمیز استفاده می‌کند. بیان عذاب‌های آخرتی، ارباب به مرگ و... از این قبیل محسوب می‌شوند.

۶-۱-۲. رابطه بین طرف اول و دوم

یکی دیگر از ویژگی‌های مؤثر در یک گفتگو، وضعیت جایگاه گوینده و مخاطب نسبت به یکدیگر است؛ یعنی آیا سطح علم و دانش، قدرت، مقبولیت اجتماعی و... در طرف اول و دوم گفتگو یکسان است یا خیر؟ به این منظور در صورتی که هر دو طرف گفتگو پیامبر باشند، رابطه به شکل هم‌تراز تعریف شده است و در صورتی که یک طرف پیامبر و در طرف دیگر مردم و یا یک فرد عادی باشد، رابطه به شکل غیر هم‌تراز در نظر گرفته شده است.

۷-۱-۲. محل نزول

بررسی این موضوع که در سوره‌های مکی بیشتر از ابزار گفتگو استفاده شده است یا مدنی، خود حائز اهمیت است. نتیجه این بررسی نشان‌دهنده میزان اهتمام پیامبران در استفاده از گفتگو در

شرایط اجتماعی گوناگون است. تعیین مکی یا مدنی بودن سوره‌ها بر اساس روایت ابن عباس در کتاب تاریخ قرآن محمد هادی معرفت انجام شده است.

۸-۱-۲. وضعیت گوینده طرف اول و دوم

زمانی که کلام گوینده مستقیم از زبان خودش جاری شود، وضعیت گوینده به شکل اصلی است؛ و زمانی که گوینده روایتگر کلام دیگری است وضعیت گوینده به شکل نقلی می‌شود.

۹-۱-۲. طول گفتگو طرف اول و دوم

به تعداد کلمه موجود در کلام طرف اول و دوم، طول گفتگو گفته می‌شود. به طوری که به ازای هر فاصله (space) یک کلمه مستقل محسوب می‌شود. کلام طرف اول و دوم گفتگو در برنامه word قرار گرفت و تعداد کلمات طرفین مشخص شد. سپس میانگین تعداد کلمات محاسبه شد در صورتی که تعداد کلمات در هر طرف بزرگ‌تر و یا مساوی میانگین باشد، گفتگو طولانی محسوب می‌شود و در صورتی که تعداد کلمات در هر طرف کوچک‌تر از میانگین باشد گفتگو کوتاه در نظر گرفته می‌شود.

۱۰-۱-۲. آرایه‌های ادبی طرف اول و دوم

فهم اینکه چه میزان آرایه‌های ادبی در گفتگو به کار رفته است می‌تواند کمک‌کننده در تجزیه و تحلیل پیام‌ها و نوع شگردهای انتخابی گوینده در گفتگو باشد. از این رو از میان آرایه‌های ادبی موارد تشبیه، التفات، ایجاز و اطناب انتخاب شد تا مورد بررسی قرار بگیرد. ملاک تشخیص موارد ذکر شده کتاب المطول مسعود بن عمر تفتازانی است که از پایگاه جامع علوم قرآنی بخش تحلیل بلاغی رویت شد.

۱۱-۱-۲. تأکید طرف اول و دوم

با مطالعه آیات گفتگو و روشن شدن این مطلب که پیامبران در موقعیت‌های گوناگون به منظور افزایش توجه مخاطبان و یا برجسته‌سازی مطلب و یا... پیام خود را همراه با تأکید انتقال داده‌اند. از این رو یکی از ویژگی‌های مورد بررسی در آیات وجود تأکید است.

با توجه به اینکه ملاک‌های مختلفی برای تشخیص وجود تأکید در آیات توسط محققان در پژوهش‌های گوناگون بیان شده است، این پژوهش برای داشتن ملاک واحد در این زمینه به مقاله (ربانی، ۱۳۸۲ش) استناد کرده است. برخی از موارد تأکید در این مقاله به شرح زیر است:

(۱) **تأکید لفظی:** شامل تکرار ضمیر، مفعول مطلق تأکیدی، حال مؤکد، نون تأکید ثقیله و خفیفه، بدل، بدل اشتغال، عطف مترادف بر مترادف، وصف، صیغه مبالغه در حالت فاعلی، حروف جر زائد که به معنایی دلالت نکند، قسم، ادات تأکید (إِنَّ، أَنْ، قَدْ، سِنَّ، سَوْفَ، لَام، ادات تنبیه)، لام جواب قسم، ورود کاد بر سر جمله اسمیه.

(۲) **تأکید با روش‌های بلاغی:** شامل ادات قصر و حصر، التفات، تقدیم مسندالیه، تعلیل، تفسیر.

۱۲-۱-۲. ابهام در کلام طرف اول و دوم

از آنجایی که ابهام یکی از اسلوب‌های زبانی قرآن است، مهم است معلوم شود که طرفین گفتگو چقدر کلام خود را واضح و شفاف و یا با عناصر ابهام‌آمیز ترکیب کرده‌اند. عناصری که موجب ایجاد ابهام در متن می‌شود متعدد است ولی این پژوهش قصد دارد تا سه عنصر چندمعنایی، تقدیم و تأخیر و حذف و اضافه را بررسی کند. ملاک تشخیص موارد ذکر شده کتاب *المطول مسعود بن عمر تفتازانی* است که از پایگاه جامع علوم قرآنی بخش تحلیل بلاغی رویت شد.

۳. استخراج قواعد گفتگوی پیامبران

در گام پیش، مجموعه داده آیات گفتگو به دست آمد که حاوی گفتگوهای انسانی پیامبران و ویژگی‌های آن‌ها بوده است. اکنون در این قسمت به تحلیل مجموعه داده و تلاش برای کشف الگوی گفتگوی پیامبران پرداخته می‌شود. لازم به توضیح است که روش تحلیل داده‌ها بهره‌گیری از قواعد انجمنی (یکی از الگوریتم‌های داده‌کاوی) است که توضیحات مربوط به این روش در انتهای مقدمه ذکر شده است.

همان‌طور که پیش‌تر بیان شد قوانین انجمنی به شکل اگر و آنگاه به همراه دو معیار پشتیبان و اطمینان تعریف می‌شوند. بر اساس پیشنهاد تخصصی، همکار متخصص هوش مصنوعی در این پژوهش و با توجه به تعداد ۱۶۰ گفتگو در مجموعه داده، مقدار پشتیبان ۳۰٪ و مقدار اطمینان

۵۰٪ به عنوان مختصه یک قاعده خوب در نظر گرفته شده است. به عبارتی در صورتی که قواعد به دست آمده دارای پشتیبان و اطمینان بیش از این مقدار باشند قابل قبول تلقی می شوند. برای استخراج قواعد، ساده ترین حالت در نظر گرفتن ساختارهای تک شرطی است ولی به دلیل عدم کارایی لازم و تکراری بودن قواعد، عدم رسیدن به ویژگی های تأثیرگذار در کشف الگو و نتایج بدیهی و از پیش تعیین شده، از آن صرف نظر شده است؛ از این رو قواعد به صورت دو شرطی و سه شرطی مورد بررسی قرار گرفته اند. سپس تمامی ساختارهای ممکن بررسی شد و در نهایت بهترین های آن ها به عنوان قاعده گزینش و معرفی شدند. از سوی دیگر به دلیل پایین آمدن مقادیر پشتیبان و اطمینان در حالت قاعده چهارشرطی و بیشتر و نداشتن شرایط قاعده قابل قبول، از ادامه مسیر اجتناب شده است.

۳-۱- قواعد دوشروطی

قواعد دوشروطی شامل قواعدی است که با تعیین و تثبیت مقدار دو ویژگی گفتگو، برای مثال ویژگی طرف اول گفتگو و موضوع گفتگو، با هم آبی معنادار سایر ویژگی ها (یعنی مقادیر پشتیبان و اطمینان قابل قبول دارند)، این قواعد را ساخته است.

۳-۱-۱- طرف اول گفتگو پیامبر و موضوع اعتقادی

از بین ۱۶۰ گفتگو ۶۸ مورد آن گوینده طرف اول پیامبر بوده است. به عبارتی ۴۲٪ از گفتگوها را به خود اختصاص داده است. از میان ۶۸ گفتگو ۵۳ مورد آن موضوع اعتقادی داشته است. به عبارتی ۶۳٪ از گفتگوهایی که گوینده طرف اول پیامبر بوده است شامل موضوع اعتقادی می شوند. بررسی سایر ویژگی ها برای چنین گفتگوهایی قواعد زیر را نشان داد:

۱- اگر طرف اول پیامبر و موضوع اعتقادی آنگاه روش گفتگو استفهامی است.

پشتیبان (روش گفتگو استفهامی) = ۲۵ مورد

اطمینان (گوینده طرف اول پیامبر و موضوع اعتقادی، روش گفتگو استفهامی) = ۵۸٪

$$\text{confidence} = ۲۵ \div ۴۳ = ۵۸\%$$

۲- اگر طرف اول پیامبر و موضوع اعتقادی آنگاه وضعیت گوینده طرف اول اصلی است.

پشتیبان (وضعیت گوینده طرف اول اصلی) = ۳۹ مورد

اطمینان (گوینده طرف اول پیامبر و موضوع اعتقادی، وضعیت گوینده طرف اول اصلی) = ۹۰٪

$$\text{confidence} = ۳۹ \div ۴۳ = ۹۰\%$$

۳- اگر طرف اول پیامبر و موضوع اعتقادی آنگاه طول گفتگو طولانی است.

پشتیبان (طول گفتگو طولانی) = ۲۴ مورد

اطمینان (گوینده طرف اول پیامبر و موضوع اعتقادی، طول گفتگو طولانی) = ۵۵٪

$$\text{confidence} = ۲۴ \div ۴۳ = ۵۵\%$$

۲-۱-۳. طرف اول گفتگو پیامبر و موضوع تربیتی

از میان ۶۸ گفتگو ۳۳ مورد آن موضوع تربیتی بوده است. به عبارتی ۴۸٪ از گفتگوهایی که گوینده طرف اول پیامبر بوده است، شامل موضوع تربیتی می‌شود. بررسی سایر ویژگی‌ها برای چنین گفتگوهایی قواعد زیر را نشان داد:

۴- اگر طرف اول پیامبر و موضوع تربیتی آنگاه روش گفتگو استفهامی است.

پشتیبان (روش گفتگو استفهامی) = ۱۸ مورد

اطمینان (گوینده طرف اول پیامبر و موضوع تربیتی، روش گفتگو استفهامی) = ۵۴٪

$$\text{confidence} = ۱۸ \div ۳۳ = ۵۴\%$$

۵- اگر طرف اول پیامبر و موضوع تربیتی آنگاه وضعیت گوینده طرف اول اصلی است.

پشتیبان (وضعیت گوینده طرف اول اصلی) = ۳۱ مورد

اطمینان (گوینده طرف اول پیامبر و موضوع تربیتی، وضعیت گوینده طرف اول اصلی) =

۹۳٪

$$\text{confidence} = ۳۱ \div ۳۳ = ۹۳\%$$

۶- اگر طرف اول پیامبر و موضوع تربیتی آنگاه طول گفتگو کوتاه است.

پشتیبان (طول گفتگو کوتاه) = ۱۹ مورد

اطمینان (گوینده طرف اول پیامبر و موضوع تربیتی، طول گفتگو کوتاه) = ۵۷٪

$$\text{confidence} = ۱۹ \div ۳۳ = ۵۷\%$$

۳-۱-۳. طرف دوم گفتگو پیامبر و موضوع اعتقادی

از میان ۱۶۰ گفتگو، ۱۰۱ مورد آن گوینده طرف دوم پیامبر بوده است. به عبارتی ۶۳٪ از گفتگوها را شامل می‌شود. از میان ۱۰۱ گفتگو ۶۵ مورد آن موضوع اعتقادی داشتند؛ یعنی ۶۴٪ از گفتگوهایی که پیامبر گوینده‌ی طرف دوم است، دارای موضوع اعتقادی است. بررسی سایر ویژگی‌ها برای چنین گفتگوهایی قواعد زیر را نشان داد:

۷- اگر طرف دوم پیامبر و موضوع اعتقادی آنگاه روش گفتگو تبلیغی است.

پشتیبان (روش گفتگو تبلیغی) = ۲۴ مورد

اطمینان (گوینده طرف دوم پیامبر و موضوع اعتقادی، روش گفتگو تبلیغی) = ۳۶٪

$$\text{confidence} = 24 \div 65 = 34\%$$

۸- اگر طرف دوم پیامبر و موضوع اعتقادی آنگاه وضعیت گوینده طرف دوم نقلی است.

پشتیبان (وضعیت گوینده طرف دوم نقلی) = ۵۰ مورد

اطمینان (گوینده طرف دوم پیامبر و موضوع اعتقادی، وضعیت گوینده طرف دوم نقلی) =

۷۶٪

$$\text{confidence} = 50 \div 65 = 76\%$$

۹- اگر طرف دوم پیامبر و موضوع اعتقادی آنگاه طول گفتگو کوتاه است.

پشتیبان (طول گفتگو کوتاه) = ۴۲ مورد

اطمینان (گوینده طرف دوم پیامبر و موضوع اعتقادی، طول گفتگو کوتاه) = ۶۴٪

$$\text{confidence} = 42 \div 65 = 64\%$$

۴-۱-۳. طرف دوم گفتگو پیامبر و موضوع تربیتی

از میان ۱۰۱ گفتگو ۳۳ مورد آن موضوع تربیتی بوده است. به عبارتی ۳۲٪ از گفتگوهایی که پیامبر گوینده طرف دوم گفتگو است، دارای موضوع تربیتی است. بررسی سایر ویژگی‌ها برای چنین گفتگوهایی قواعد زیر را نشان داد:

۱۰- اگر طرف دوم پیامبر و موضوع تربیتی آنگاه روش گفتگو ارشادی است.

پشتیبان (روش گفتگو ارشادی) = ۱۱ مورد

اطمینان (گوینده طرف دوم پیامبر و موضوع تربیتی، روش گفتگو ارشادی) = ۳۳٪

$$\text{confidence} = 11 \div 33 = 33\%$$

۱۱- اگر طرف دوم پیامبر و موضوع تربیتی آنگاه وضعیت گوینده طرف دوم اصلی است.

پشتیبان (وضعیت گوینده طرف دوم اصلی) = ۲۲ مورد
 اطمینان (گوینده طرف دوم پیامبر و موضوع تربیتی، وضعیت گوینده طرف دوم اصلی) =
 ۶۶٪.

$$\text{confidence} = 22 \div 33 = 66\%$$

۱۲- اگر طرف دوم پیامبر و موضوع تربیتی آنگاه طول گفتگو کوتاه است.

پشتیبان (طول گفتگو کوتاه) = ۱۹ مورد

اطمینان (گوینده طرف دوم پیامبر و موضوع تربیتی، طول گفتگو کوتاه) = ۵۷٪.

$$\text{confidence} = 19 \div 33 = 57\%$$

۳-۲. قواعد سه شرطی

قواعد سه شرطی شامل قواعدی است که با تعیین و تثبیت مقدار سه ویژگی گفتگو، برای مثال ویژگی طرف اول گفتگو و موضوع گفتگو و روش گفتگو، با هم آبی معنادار سایر ویژگی‌ها (یعنی مقادیر پشتیبان و اطمینان قابل قبول دارند)، این قواعد را ساخته است. بررسی سایر ویژگی‌ها برای چنین گفتگوهایی قواعد زیر را نشان داد:

۱۳- اگر گوینده طرف اول پیامبر و موضوع اعتقادی و روش گفتگو ارشادی باشد آنگاه به احتمال ۹۰٪ سبک گفتگو از جانب پیامبر دستوری است.

پشتیبان (گوینده طرف اول پیامبر و موضوع اعتقادی و روش گفتگو ارشادی) = ۴۶٪

$$\text{Support} = 20 \div 43 = 46\%$$

اطمینان (گوینده طرف اول پیامبر و موضوع اعتقادی و روش گفتگو ارشادی،

دستوری) = ۹۰٪

$$\text{confidence} = 18 \div 20 = 90\%$$

۱۴- اگر گوینده طرف اول پیامبر و موضوع تربیتی و روش گفتگو استفهامی آنگاه ۱۰۰٪

گفتگوها از جانب پیامبران به شکل خبری بیان شده است.

پشتیبان (گوینده طرف اول پیامبر و موضوع تربیتی و روش استفهامی) = ۵۴٪

$$\text{Support} = 18 \div 33 = 54\%$$

اطمینان (گوینده طرف اول پیامبر و موضوع تربیتی و روش گفتگو استفهامی، سبک گفتگوی

خبری) = ۱۰۰٪

$$\text{confidence} = 18 \div 18 = 100\%$$

۱۵- اگر گوینده طرف دوم پیامبر و موضوع اعتقادی و روش گفتگو تبلیغی آنگاه به احتمال ۸۳٪ پیامبران به شکل نقل قول از جانب خداوند سخن گفته‌اند و کلام مستقیم خداوند را به مخاطب رسانده‌اند.

پشتیبان (گوینده طرف دوم پیامبر و موضوع اعتقادی و روش تبلیغی) = ۳۶٪

$$\text{Support} = 24 \div 65 = 36\%$$

اطمینان (گوینده طرف دوم پیامبر و موضوع اعتقادی و روش گفتگو تبلیغی، وضعیت گوینده نقلی) = ۸۳٪

$$\text{confidence} = 20 \div 24 = 83\%$$

با توجه به اطلاعات به دست آمده از مجموعه داده سهم هر کدام از موضوعات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی در بین مجموع گفتگوها کمتر از ۶٪ است، بنابراین در مراحل کشف الگو تنها به موضوعات اعتقادی و تربیتی به ترتیب با ۶۶٪ و ۳۵٪ سهم پرداخته شده است. لازم به توضیح است که قواعد بالا نشان دهنده حضور برخی ویژگی‌ها نسبت به آیات گفتگو به صورت مکرر و هم زمان است. از ۹ گونه ویژگی استخراج شده در آیات ۳ مورد «روش گفتگو»، «طول گفتگو» و «وضعیت گوینده» تاثیرگذار در تعیین قواعد بود. در ادامه به علت عدم تاثیرگذاری ۶ ویژگی دیگر پرداخته می شود.

با واکاوی نتایج به دست آمده، آشکار می شود که دو ویژگی آرایه ادبی ایجاز و ابهام از نوع حذف به دلیل پایین بودن درصد پشتیبان و اطمینان در تمامی گفتگوها کمترین میزان تاثیرگذاری را در همه گفتگوها داشته است. این نتیجه به این مطلب اشاره دارد که پیامبران در انتقال پیام به مخاطب کمترین استفاده را از انواع آرایه‌های ادبی داشته‌اند و با وجود آنکه اعجاز ادبی قرآن امری ثابت شده است و وجود متنوع سبک‌ها و اسلوب‌های ادبی در قرآن سببی برای فرا عصری بودن و چندوجهی بودن زبان قرآن است ولی پیامبران کم‌تر گفتگوهایشان را آغشته به پیچ و خم‌های کنایه، تشبیه، التفات و مجیزگویی کرده‌اند. از سویی دیگر پیامبران برای ارتباط با مخاطبین خود از زبان ابهام گونه بهره نچسته‌اند و مخاطب را در اما و اگرهای متفاوت در فهم کلام رها نکرده‌اند.

از آنجایی که ویژگی مکی بودن سوره‌ها در قواعد بالا بیش تر از ۶۵ درصد است و درصد بالایی را به خود اختصاص می دهد، معلوم می شود که این ویژگی تأثیر به سزا در ساختار الگویی

گفتگو نداشته باشد. می‌توان اعلام کرد اغلب گفتگوهای پیامبران در سور مکی آمده است ولی نمی‌تواند مؤلفه‌ی تعیین‌کننده‌ای در ایجاد یک الگوی متمایز باشد. به نظر می‌رسد وجود آیات گفتگو در سور مکی به شکل غالب به این موضوع اشاره دارد که در سال‌هایی که پیامبر خاتم در شهر مکه مشغول دعوت مردم به اسلام بوده‌اند، بیش‌ترین گفتگوها را با مخاطب خود برقرار کرده‌اند و یکی از وجوه اصلی دعوت ایشان امر گفتگو بوده است.

ویژگی بعدی خبری بودن گفتگوها است. در همه قواعد بالا میزان پشتیبان‌ها بالا و اطمینان‌ها از ۸۳ درصد فزونی می‌کند. این امر نشان می‌دهد که بیش‌تر سبک گفتگویی پیامبران خبری بوده و کم‌تر از حالت دستوری استفاده شده است. این گزاره نیز نمی‌تواند مؤلفه‌ای تعیین‌کننده در کشف الگو به حساب آید. چراکه تنها سبک بیان پیامبران به شکل غالب را مشخص می‌کند و نه بیشتر. در واقع زمانی که نتایج متفاوت در هر کدام از قاعده‌ها به دست آید و برخی دستوری و برخی خبری باشند، پژوهشگر را به این سو هدایت می‌کند که این مؤلفه به شکل معناداری بین قاعده‌ها متمایز ایجاد کرده است و می‌تواند تأثیرگذار در شناخت الگو باشد.

درصد اطمینان بالای ۶۷ در ویژگی تأکید و در تمامی قواعد بالا بیان می‌کند که ادبیات جاری شده در همه گفتگوها، تأکید گونه بوده است و این آمار بالا مطابق با زبان قرآن و وجود انواع تأکید در جای‌جای کلام الهی است. در نتیجه این گزاره نمی‌تواند مؤلفه‌ای مشخص‌کننده در گام‌های شناسایی الگو باشد.

به‌طورکلی در همه گفتگوها، ۱۴۸ مورد رابطه غیر هم‌تراز بین گوینده و مخاطب وجود دارد یعنی ۹۲ درصد از گفتگوها بین پیامبر و مردم عادی برقرار شده است. این امر در همه قواعد دیده می‌شود. به عبارتی درصد اطمینان ویژگی رابطه غیر هم‌تراز در همه قواعد بیشتر از ۷۲ است و فقط نتیجه نابرابر بودن جایگاه طرفین گفتگو را نشان می‌دهد و نمی‌تواند معیاری متمایز برای کشف و شناسایی الگو باشد. نکته قابل توجه این است که زمانی که گوینده طرف اول پیامبر و موضوع تربیتی باشد ۲۷ درصد رابطه هم‌تراز در گفتگوها شکل گرفته است. در واقع چالش و هم‌کلامی دو پیامبر بر سر موضوعات تربیتی از جمله آموزه‌های اخلاقی، تهذیب نفس و... بوده است.

۴. تحلیل قواعد گفتگوی پیامبران

در گام پیش مؤلفه‌های موثر در استخراج قواعد مشخص و قواعد قابل قبول معرفی شد. اکنون با بیان نمونه برای هر کدام از حالت‌ها، تحلیل و واکاوی قواعد انجام می‌شود.

۴-۱. طرف اول پیامبر و موضوع اعتقادی

در صورتی که گوینده سخن در طرف اول پیامبر و موضوع اعتقادی باشد، روشی که از سوی پیامبر اتخاذ شده روش استفهامی بوده است. وضعیت گوینده به شکل اصلی یعنی پیامبر سخن را از جانب خودشان بیان کردند و نقل قول از سوی شخص سوم یا خداوند نبوده است و گفتگویی که در این حالت رخ داده طولانی بوده است.

برای نمونه می‌توان به گفتگوی میان ابراهیم و قومش در آیات ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۴ و ۲۵ عنکبوت اشاره کرد که ابراهیم سخنش را در ارتباط با توحید آغاز و با معاد و چگونگی زنده کردن مردگان به پایان می‌رساند. روش به کارگیری شده با توجه به عبارت «أَوَلَمْ يَرَوْا كَيْفَ يُبْدِئُ اللَّهُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ...» (عنکبوت: ۱۹) استفهامی است. هر چند که در متن آیه روش ارشادی در عبارت‌های «ذَالِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (عنکبوت: ۱۶) و «فَاتَّبِعُوا عِنْدَ اللَّهِ الرِّزْقَ وَ اعْبُدُوهُ وَ اشْكُرُوا لَهُ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ» (عنکبوت: ۱۷) آورده شده است و یا در عبارت «أَوَلَمْ يَرَوْا كَيْفَ يُبْدِئُ اللَّهُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ إِنَّ ذَٰلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ» (عنکبوت: ۱۹) روش استدلالی دیده می‌شود. به طوری که با استفاده از سوالی که جوابش مشخص است و عقل مخاطب نمی‌تواند آن را رد کند استدلال می‌کند و تحقق معاد و زنده شدن مردگان را امکان‌پذیر می‌داند. آیه ۱۹ عنکبوت در مقام احتجاج بر مساله معاد است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ق، ج ۱۶، ص ۱۱۷).

همچنین در عبارت «ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُ بَعْضُكُم بِبَعْضٍ وَ يَلْعَنُ بَعْضُكُم بَعْضًا وَ مَا أُوَكِّمُ النَّارَ وَ مَا لَكُمْ مِّن نَّاصِرِينَ» (عنکبوت: ۲۵) روش تهدیدی استفاده شده است. برای جمع‌بندی باید بیان کرد که در این گفتگو ابراهیم از چهار روش استفهامی، ارشادی، استدلالی و تهدیدی بهره برده است؛ اما آنچه که مهم است این است که در ۵۸٪ گفتگوهایی که پیامبر آغاز کننده سخن و موضوع اعتقادی باشد، روش استفهامی قطعاً استفاده شده است. استفهامی که در آیه ۱۹ عنکبوت آمده، توبیخی است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ق، ج ۱۶، ص ۱۱۷). در این گفتگو ابراهیم سخنان را از جانب خودش با قومش در میان می‌گذارد؛ به طوری که در متن آیه عبارت «وَ إِبْرَاهِيمَ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ...» (عنکبوت: ۱۶) به این مطلب اشاره دارد.

از طرفی چون تعداد کلمات بیان شده توسط ابراهیم ۹۸ و از میانگین تعداد کلمات پیامبران در کلام طرف اول (۲۰، ۳۹) بیشتر است در نتیجه ابراهیم به صورت طولانی به گفتگو با قومش پرداخته است. در واقع زمانی که موضوع اعتقادی باشد، پیامبران به صورت استفهامی و پرسش و پاسخ با مخاطب گفتگو می‌کنند.

این نکته بسیار مهم است که پیامبران با طرح پرسش در موضوعات اعتقادی به دنبال هدایت مخاطب به سوی تفکر و تلاش ذهنی برای دستیابی به پاسخ بوده‌اند. فطرت انسانی است که با جوشش اندیشه ممزوج می‌شود و راه حق را تشخیص می‌دهد.

این مسئله سؤال برانگیز است که چرا پیامبران روش‌های استدلالی، اقناعی، ارشادی، احساسی، تبلیغی، تهدیدی، تحقیری، انکاری و اظهاری را در موضوعات اعتقادی یا به کار نبرده‌اند یا کم‌تر از روش استفهامی به‌کاربرده‌اند. پیامبران می‌توانستند یک موضوع اعتقادی را با روش‌های استدلالی و اقناعی برای مخاطب خود توضیح دهند اما ایشان تعمداً قبل از دادن آگاهی به مخاطب به دنبال ایجاد و طرح سؤال در ذهن مخاطب بوده‌اند. طولانی بودن گفتگوها یعنی ایشان پس از طرح سؤال مخاطب را رها نکرده‌اند و مفصل به گفتگو نشسته‌اند و با توجه به شرایط و اقتضائات انواع مخاطبین خود آن‌ها را راهبری کرده‌اند.

۲-۴. طرف اول پیامبر و موضوع تربیتی

زمانی که پیامبران شروع‌کننده گفتگو و موضوع تربیتی است، روش گفتگویی ایشان، استفهامی و طول گفتگوها کوتاه است و کلام مبادله شده از جانب پیامبران بوده و نقل قول نبوده است. گفتگوی میان موسی و هارون در آیات ۹۲، ۹۳ و ۹۴ طه نمونه خوبی برای این قاعده است. گفتگوی میان دو برادر، دو پیامبر و چالش میان آن دو و چگونگی رفتار موسی با برادر به ظاهر خطاکار و چگونگی رفتار و پاسخ هارون برای رفع اتهامات وارده، همگی در مجموعه موضوعات تربیتی قرار می‌گیرند. موسی به عنوان شروع‌کننده گفتگو پرسش «مَا مَنَعَكَ إِذْ رَأَيْتَهُمْ ضَلُّوا» (طه: ۹۲) و «أَلَا تَتَّبِعَنِ أَ فَعَصَيْتَ أَمْرِي» (طه: ۹۳) را مطرح می‌کند. گوینده کلام در طرف اول اصلی است؛ یعنی سخنان متعلق به موسی و تعداد کلمات موسی ۱۱ است که از میانگین تعداد کلمات پیامبران در کلام طرف اول یعنی ۲۰،۳۹ کمتر است و گفتگو کوتاه به سرانجام رسیده است. در حقیقت آنجایی که موضوعات تربیتی به میان می‌آید، پیامبران به شکل کوتاه در ذهن مخاطب ایجاد سؤال می‌کنند تا فرد به شکل درونی و با تأمل گفتار و رفتار حق را تشخیص دهد.

نکته حائز اهمیت این است که پیامبران در مباحث تربیتی همچون مسائل اخلاقی، تهذیب نفس، رشد فردی و... به شکل کوتاه تلنگری برای مخاطب ایجاد می‌کنند تا فرد به شکل درونی و با انتخاب خود پا در مسیر تحول و تغییر بگذارد. تهرانی (۱۳۹۶ش، ص ۷۶) در فصول مختلف کتابش با نام *ادب الهی* با استناد به آیات و روایات و معارف اهل بیت نشان می‌دهد که تربیت

فرد از دو طریق سمعی و بصری اتفاق می افتد؛ اما برد و قدرت زبان حال که با قوه دیداری انسان است همواره بیشتر از زبان قال یعنی ارتباط با قوه شنیداری فرد است. وی بیان می کند اثرپذیری متربی در ساحت عملی و رفتاری بسیار بیشتر از گفتاری است. در واقع قاعده پیش رو همین امر را اثبات می کند که پیامبران الهی در موضوعات تربیتی سخن را کوتاه می کردند و پیام و مقصود خود را به شکل رفتاری و عملی به مخاطبان خود انتقال می دادند.

۳-۴. طرف دوم پیامبر و موضوع اعتقادی

در صورتی که پیامبر در طرف دوم گفتگو و موضوع اعتقادی باشد، روش گفتگو به شکل ترکیبی متشکل از تبلیغی (اطمینان ۳۶ درصد)، اقناعی (اطمینان ۲۶ درصد) و استدلالی (اطمینان ۲۱ درصد) است. لازم توجه است که دیگر روش‌های ارشادی و استفهامی با درصدهای کم‌تر استفاده شده است. گفتگوها به شکل کوتاه آمده و وضعیت گوینده طرف دوم یعنی پیامبران به شکل نقلی بوده است. برای نمونه گفتگوی فرعون با موسی در آیات ۱۸ تا ۲۴ و ۲۶، ۲۸، ۲۹، ۳۰ و ۳۱ در سوره شعرا قابل بیان است.

فرعون خطاب به موسی اقدامات و مخالفت‌های وی علیه خودش را ناسپاسی برای سال‌های پرورش او در کاخ فرعون تلقی می کند و موسی با استفاده از روش اقناع سازی و بیان عبارت «فَعَلْتَهَا إِذًا وَ أَنَا مِنَ الضَّالِّينَ» (شعرا: ۲۰) و «فَرَزْتُ مِنْكُمْ لَمَّا خِفْتُكُمْ فَوَهَبَ لِي رَبِّي حُكْمًا وَ جَعَلَنِي مِنَ الْمُرْسَلِينَ» (شعرا: ۲۱) و «وَ تِلْكَ نِعْمَةٌ تَمُنَّهَا عَلَيَّ أَنْ عَبَّدتَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ» (شعرا: ۲۲) توضیحاتی را در مقام پاسخ به فرعون مطرح می کند. همچنین در ادامه گفتگو موسی از روش تبلیغی برای معرفی پروردگار عالمیان از عبارات « قَالَ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا إِنْ كُنْتُمْ مُوقِنِينَ» (شعرا: ۲۴) و « قَالَ رَبُّكُمْ وَ رَبُّ آبَائِكُمُ الْأَوَّلِينَ» (شعرا: ۲۶) و « قَالَ إِنَّ رَسُولَكُمُ الَّذِي أُرْسِلَ إِلَيْكُمْ لَمَجْنُونٌ» (شعرا: ۲۷) بهره می گیرد و سخنش را با روش استفهامی در عبارت « قَالَ أَوْ لَوْ جِئْتُكَ بِشَيْءٍ مُّبِينٍ» (شعرا: ۳۰) به پایان می رساند.

در نمونه ای دیگر که گفتگو میان کافران و پیامبر خاتم در آیات ۴ تا ۸ فرقان است، روش گفتگو از سوی پیامبر تبلیغی بوده و از آن جایی که مجموع تعداد کلمات سخنان پیامبر ۱۲ و کمتر از عدد میانگین تعداد کلمه در طرف دوم یعنی ۲۰٫۹ است در نتیجه طول کلام پیامبر کوتاه است. لازم به ذکر است که در ۷۶٪ از گفتگوهای این حالت (یعنی طرف دوم پیامبر و موضوع

اعتقادی) پیامبران کلام خود را نقل قول از خداوند کرده اند. در این نمونه عبارت «قُلْ أَنْزَلَهُ الَّذِي يَعْلَمُ السِّرَّ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ كَانَ عَلِيمًا رَحِيمًا» (فرقان: ۶) نشان از این مطلب دارد. می‌توان این‌گونه بیان کرد زمانی که افرادی غیر پیامبر، گفتگو را در موضوعات اعتقادی شروع می‌کردند، پیامبران به صورت مختصر و مفید پاسخ می‌دادند و کلام خود را مزین به نقل قول از خداوند می‌کردند. در آیات متعدد خطاب خداوند به پیامبر با عبارت «قل...» آمده است. گستره وسیعی از اقوال در قرآن کریم اختصاص به بیان اعتقادات دارد (مطبع و حسینی، ۱۳۹۱، ص ۳۹). حدود یک‌سوم از پاسخ‌های پیامبران به روش تبلیغی بیان شده است. به تعبیری پیامبران فرصت بیان تبلیغ رسالت و پیام الهی را مغتنم شمرده‌اند. کمتر از یک‌سوم گفتگوهای پیامبران به روش اقناعی با اطمینان ۲۶ درصد به جهت توضیح مسائل و هم‌سوی ذهن مخاطب با موضوع مورد نظر بیان شده است و بیش از یک‌پنجم گفتگوها به روش استدلالی با اطمینان ۲۱ درصد به منظور شکل‌گیری ساختار منطقی و استدلالی ذهن مخاطب و نحوه چیدن صغراکبرا برای رسیدن به آموزه‌های اعتقادی به کاررفته است.

۴-۴. طرف دوم پیامبر و موضوع تربیتی

در صورتی که پیامبر در طرف دوم گفتگو و موضوع تربیتی باشد، روش گفتگو از جانب پیامبر ترکیبی از روش‌های استفهامی (اطمینان ۳۳ درصد) و ارشادی (اطمینان ۳۳ درصد) بوده است. طول گفتگوها از جانب پیامبران کوتاه و وضعیت گوینده در طرف دوم یعنی پیامبران به شکل اصلی است؛ یعنی کلام از زبان پیامبران صادر شده و نقل قول نیست. گفتگوی یوسف و یعقوب در آیات ۴ و ۵ سوره یوسف نمونه‌ای مناسب برای این قاعده محسوب می‌شود. از آن جایی که گفتگو میان پسر و پدر (روابط خانوادگی) و موضوع گفتگو مربوط به نیرنگ برادران یوسف که نوعی رذیله اخلاقی است؛ در نتیجه مسئله اصلی این گفتگو تربیتی است. یعقوب ابتدا با به کارگیری روش احساسی در عبارت «يَا بُنَيَّ» (یوسف: ۵) دلسوزی خود را به پسرش منتقل می‌کند تا جانش را آماده پذیرش توصیه پدرانه خود کند.

سپس با روش ارشادی توصیه‌اش را در قالب عبارت «لَا تَقْصُصْ رُؤْيَاكَ عَلَىٰ إِخْوَتِكَ فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْدًا إِنَّ الشَّيْطَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوٌّ مُّبِينٌ» (یوسف: ۵) بیان می‌کند. تعداد کلمات سخنان یعقوب ۱۵ است که از عدد میانگین تعداد کلمات در طرف دوم یعنی ۲۰/۹ کمتر است. در نتیجه طول کلام

یعقوب کوتاه تلقی می‌شود. از سوی دیگر یعقوب سخنانش را از طرف خودش بیان می‌کند و آن را منتسب به خداوند نمی‌آورد.

پاسخ پیامبران به افراد عادی خواه مسلمانان یا کافران یا حاکمان ستمگر و یا هر نوع دیگر، گاهی به روش استفهامی، گاهی به روش ارشادی بوده است. این طور به نظر می‌رسد آنجایی که پیامبران تصمیم به ارشاد و توصیه‌های خیرخواهانه به مردم دارند، کوتاه و عصاره وار پیام را منتقل می‌کنند تا غور درونی در شخص اتفاق بیفتد و اثر تربیتی مناسب و لازم حاصل شود. در حقیقت ارتباط معنادار میان کوتاه بودن سخن در باب موضوعات تربیتی حائز اهمیت است. استفاده از روش گفتگویی استفهامی در موضوع تربیتی نشان‌دهنده اهمیت و تأمل در پی طرح سؤال است.

۴-۵. گوینده طرف اول پیامبر و موضوع اعتقادی و روش گفتگو ارشادی

برای نمونه در آیات ۵۴ و ۵۵ بقره با موضوع توحید شروع کننده گفتگو موسی و مخاطب آن قوم بنی اسرائیل است. موسی با روشنگری و بیان توصیه در قالب عبارت «يَا قَوْمِ إِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ أَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلِ فَتُوبُوا إِلَىٰ بَارئِكُمْ فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ عِنْدَ بَارئِكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ» (بقره: ۵۴) تلاش برای ارشاد مخاطب خود می‌کند. او برای بیان ارشادش از ادبیات دستوری در سخنانش بهره می‌گیرد. می‌توان این گونه بیان کرد درعین حالی که پیامبران مخاطب خود را به سمت آموزه‌های الهی رهنمود و ارشاد می‌کردند، هم‌زمان با ادبیات دستوری (امر یا نهی) آن‌ها را تشویق و توصیه به انجام اعمال یا پرورش درست افکار می‌کردند و یا از انجام کار یا آلودگی و کج‌اندیشی ذهن و روان بازمی‌داشتند.

۴-۶. گوینده طرف اول پیامبر و موضوع تربیتی و روش گفتگو استفهامی

در گفتگوی میان موسی و قوم بنی اسرائیل در آیات ۸۶ و ۸۷ طه هم بحث توحید و هم بحث خلف وعده و اراده انسان در انجام امور آمده است. در نتیجه هر دو موضوع اعتقادی و تربیتی در این گفتگو بیان شده است. موسی دو جمله به مخاطب خود می‌گوید که هر دو جمله استفهام است.

موسی با وجود آنکه خشمگین و اندوهناک بوده ولی سبک بیانش را خبری انتخاب می‌کند و از بیان ادبیات دستوری می‌پرهیزد. خبری بودن کلام پیامبران مؤید روش استفهامی آنان در

موضوعات تربیتی است. اینکه به هیچ عنوان از گفتار دستوری به کار نبرده‌اند، اشاره به خودجوش بودن و درونی بودن فراز و نشیب‌های مسیر تربیتی و اخلاقی افراد و جوامع دارد.

۷-۴. گوینده طرف دوم پیامبر و موضوع اعتقادی و روش تبلیغی

گفتگوی میان کافران و پیامبر خاتم در آیات ۲۴، ۲۵ و ۲۶ جاثیه در مورد موضوع معاد از جمله نمونه‌های این حالت است. به گونه‌ای که پیامبر خاتم با ذکر بحث قیامت و زنده شدن مردگان به معرفی و تبلیغ یکی از اصول دین یعنی معاد می‌پردازد. در چنین شرایطی پیامبر خاتم مامور است که سخنانش را نقل قول مستقیم از سوی خداوند بیان کند و خود را دخیل در بیان مطلب نکند. وقتی پیامبران الهی در مقام تبلیغ رسالت دین به گفتگو با مخاطبین می‌پردازند، با استفاده از ادبیات نقل قولی از جانب خداوند به شکل پررنگ‌تری نقش واسطه‌گری خود در بیان معارف الهی را نشان می‌دهند. به خصوص در دورانی که مخالفان یکتاپرستی، دعوت و گفتار انبیاء را رؤیا و بافته ذهن خودشان می‌پنداشتند بارها و بارها انبیاء الهی مرجع سخنانشان را قول حضرت باری تعالی معرفی می‌کردند.

نتایج تحقیق

- ۱- در میان کل آیات قرآن کریم ۵۹۱ آیه اختصاص به گفتگوی انسانی پیامبران دارد؛ که می‌توان این تعداد آیه را بر اساس گوینده، مخاطب و موضوع مورد گفتگو به ۱۶۰ گفتگوی مجزا تفکیک کرد.
- ۲- با بررسی اجزای تشکیل دهنده هر گفتگو و سنجش ویژگی‌های مؤثر در آن‌ها می‌توان اعلام کرد پیامبران در ۴۲٪ از گفتگوها شروع کننده صحبت و در ۶۳٪ از آن‌ها پیامبران در طرف دوم پاسخ‌دهنده به کلام افراد عادی بوده‌اند.
- ۳- ۶۶٪ موضوعات مطرح شده در کل گفتگوها از نوع اعتقادی است.
- ۴- ۷۳٪ از آیات در سوره مکی واقع شده‌اند.
- ۵- حداقل میزان تأکید در هر دو طرف گفتگو، ۵۷٪ است یعنی بیش از نیمی از آیات دارای ادات تأکید هستند.
- ۶- دو ویژگی آرایه‌های ادبی و ابهام بسیار کم در ساختار کلام طرفین به کاررفته است.

۷- سبک گفتگویی پیامبران بیشتر از نوع خبری بوده و کمتر از ادبیات دستوری بهره گرفته‌اند.

۸- تنها ۶٪ از گفتگوها در هر دو طرف، گوینده و مخاطب پیامبر بوده‌اند.

۹- در مجموع الگوی گفتگوی پیامبران با ۱۵ قاعده قابل معرفی است. با مطالعه گفتگوی پیامبران روشن شد که از میان ویژگی‌های سنجدیده شده در گفتگوها سه مورد «روش گفتگو»، «وضعیت گوینده» و «طول گفتگو» تعیین‌کننده در شناسایی قاعده‌ها بوده است.

۱۰- در تبیین الگوی گفتگوی پیامبران موارد زیر قابل اشاره است: علاوه بر آن که در چندین قاعده‌ی شناسایی شده روش گفتگو از جانب پیامبران استفهامی بوده است، آنجایی که پیامبران شروع‌کننده گفتگو بوده‌اند قطعاً از روش استفهامی بهره برده‌اند. این مطلب به این مفهوم نیست که تنها روش گفتگویی ایشان استفهامی بوده است، بلکه در بسیاری موارد به‌طور هم‌زمان روش‌های دیگر گفتگویی را نیز به‌کار برده‌اند. به عبارتی به‌کارگیری از روش‌های استدلالی، اقناعی، ارشادی، تهدیدی، تحقیری، احساسی، انکاری و اظهاری را در مرحله بعدی قرار داده‌اند. به نظر می‌رسد استفاده از پرسش و طرح سؤال در مواضع گوناگون بسیار مورد توجه انبیاء الهی بوده است. هم‌چنین زمانی که پیامبران به‌عنوان مخاطب پاسخ‌دهنده به مردم بوده‌اند به شکل قطعی از روش گفتگویی ترکیبی بهره برده‌اند. در واقع متناسب با محتوای کلام و موقعیت زمانی و مکانی گفتگو و اقتضائات گوناگون چندین روش گفتگویی را به کار بسته‌اند.

۱۱- هم‌نشینی دو معیار موضوعات تربیتی و کوتاه بودن سخن در چندین الگو به طرز معناداری تکرار شده است. گویی پیامبران در مباحث تربیتی همچون مسائل اخلاقی، تهذیب نفس، رشد فردی و... به شکل کوتاه‌ت‌نگری برای مخاطب ایجاد می‌کنند تا فرد به شکل درونی و با انتخاب خود پا در مسیر تحوّل و تغییر بگذارد.

۱۲- به‌طور کلی در بیشتر موارد سبک گفتگویی پیامبران خبری و آگاهی‌دهی به مخاطب بوده است و کمتر مخاطب را مورد امر و نهی قرار داده‌اند. به عبارتی مخاطب را مختار و آزاد گذاشته‌اند. اما آنجا که روش گفتگویی ارشادی آورده می‌شود، سبک گفتگویی هم به دستوری تغییر می‌کند.

قرآن کریم.

- بصیری، حمیدرضا؛ تبریز، نادیا (۱۳۹۱ش)، «گفتگوهای توحیدی خداوند با پیامبران»، پژوهشنامه معارف قرآنی، دوره ۳، شماره ۱۱، صص ۷۹-۹۶.
- پازوکی، فاطمه؛ حیدری، احمدعلی (۱۳۹۰ش)، «تبیین شاخص‌های فلسفی گفتگو در فلسفه ورزی کودکان»، تفکر و کودک، دوره ۲، شماره ۲، صص ۳-۱۸.
- تهرانی، مجتبی (۱۳۹۶ش)، ادب الهی؛ تربیت فرزند، تهران: موسسه فرهنگی پژوهشی مصابیح الهدی.
- حاجی اسماعیلی، محمدرضا (۱۳۸۸ش)، «نوگرایی در دانش تفسیر و بررسی دلایل آن»، مطالعات قرآن و حدیث، دوره ۲، شماره ۲، صص ۱۱۹-۱۴۰.
- حسن‌پور دهنوی، ارسلان (۱۳۹۷ش)، رساله دکتری: بررسی گفتمان استدلالی تعدادی از پیامبران در قرآن کریم بر مبنای رویکرد پرگما-دیالکتیک، زاهدان: دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- دینانی، غلامحسین (۱۳۹۲ش)، جایگاه گفتگو در فلسفه اسلامی، تهران: مصاحبه با خبرگزاری مهر.
- ربانی، محمدحسن (۱۳۸۲ش)، «گونه‌های تأکید در قرآن»، پژوهش‌های قرآنی، دوره ۹، شماره ۳۵-۳۶، صص ۲۹۶-۳۲۱.
- رضایی، رمضان (۱۳۹۹ش)، «گفتگوهای پدر و فرزند در قرآن از منظره رتوریک»، مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، دوره ۲۴، شماره ۲، صص ۳۸۷-۴۰۰.
- روحی برندق، کاووس (۱۳۹۷ش)، «اخلاق گفتگو در قرآن و حدیث با تأکید بر مناظره‌های امام رضا(ع)»، مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، دوره ۲۲، شماره ۱، صص ۵۳-۷۴.
- زینی‌وند، تورج؛ وحید دستجردی، حسین (۱۳۹۰ش)، «درآمدی توصیفی-تحلیلی بر شیوه‌های گفتگو در قرآن کریم (رویکرد اخلاقی و زبانی)»، پژوهش‌های اسلامی، دوره ۵، شماره ۷، صص ۴۵-۶۸.
- شریفی، مهین (۱۳۹۰ش)، آیین خطاب و گفتگو در قرآن، تهران: نشر خورشید باران.
- صادق زاده قمصری، علیرضا؛ طلایی، ابراهیم؛ صالحی متعهد، زهرا (۱۳۹۳ش)، «گفتگوی تربیتی و اصول و روش‌های آن: واکاوی گفتگوهای تربیتی قرآن»، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، دوره ۲۲، شماره ۲۵، صص ۱۱۹-۱۴۱.
- صدیقی، اسدالله (۱۳۹۰ش)، گفتگوهای قرآنی، قم: نشر رواق دانش.

- صفری، حمزه (۱۳۸۱ش)، *مقدمه‌ای بر گفتگوی پیامبران با ملت‌ها (فراز و فرود تمدن‌ها در قرآن)*، تهران: نشر نور علم.
- طالب پور، علیرضا؛ سراجی، کوثر؛ روحانی مهدی، فرزانه (۱۴۰۱ش)، پایان نامه کارشناسی ارشد: *استخراج قوانین الهی به کمک قواعد انجمنی در آیات قرآن کریم*، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- طاهری نیا، علی باقر؛ دریانورد، مریم (۱۳۹۳ش)، «تحلیل ساختار عنصر گفتگو در داستان حضرت ابراهیم در قرآن کریم»، *پژوهش‌های قرآنی در ادبیات*، دوره ۱، شماره ۲، صص ۲۷-۵۲.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۰ق)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، بیروت: موسسه الأعلمی المطبوعات.
- عزیزی، زهرا (۱۴۰۰ش)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد: *استخراج روابط و مناسبت‌های انسانی در قرآن و اصول حاکم بر آن*، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- غضنفری، مهدی؛ علیزاده، سمیه؛ تیمور پور، بابک (۱۳۸۷ش)، *داده‌کاوی و کشف دانش*، تهران: انتشارات علم و صنعت ایران.
- فضل‌الله، سید محمدحسین (۱۴۱۸ق)، *الحوار فی القرآن قواعدہ اسالیبه معطیاتہ*، بیروت: الدار الإسلامیة.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۸ش)، *تفسیر نور*، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- قهرمانی، علی؛ حسینی، صدیقه؛ شیدایی، آرزو (۱۳۹۶ش)، «قاعده افزایشی تکرار فعل «قال» در راستای تبدیل آن به الگوی گفتگو در قرآن»، *پژوهش‌های قرآنی*، دوره ۲، شماره ۸۳، صص ۹۰-۱۱۳.
- کریمی نیا، محمدمهدی (۱۳۸۳ش)، «گفتگو در قرآن»، *رواق اندیشه*، شماره ۲۹، صص ۸۶-۱۰۵.
- محمدی سارمی، سیده مینا (۱۳۹۵ش)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد: *بررسی سبک‌شناسی گفتگوهای قرآنی یکتا پرستی و مسائل مربوط به آن*، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
- مطیع، مهدی؛ حسینی، اعظم السادات (۱۳۹۱)، «تبیین معناشناختی آثار قول از دیدگاه قرآن کریم»، *مطالعات قرآن و حدیث*، دوره ۵، شماره ۲، صص ۳۵-۷۶.
- مکارم شیرازی، ناصر و جمعی از نویسندگان (۱۳۷۴-۱۳۷۳ش)، *تفسیر نمونه*، تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- معرفت، محمدهادی (۱۳۸۲ش)، *تاریخ قرآن*، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها.
- مهدی، حسین (۱۳۹۴ش)، «جلوه‌های بلاغی آیات گفتگو در سوره اعراف»، *پژوهش‌های ادبی قرآنی*، دوره ۳، شماره ۱، صص ۲۸-۵۶.

<https://quran.inoor.ir>

Bibliography:

The Holy Qur'an.

- Basiri, Hamidreza; Tabriz, Nadia (" (۲۰۱۲) Monotheistic Dialogues of God with the Prophets, "Quarterly Journal of Quranic Studies. ۳(۱۱), ۷۹-۹۶
- Pazouki, Fatemeh; Heydari, Ahmad Ali (" (۲۰۱۱) Explaining Philosophical Indicators of Dialogue in Children's Philosophical Education, "Thought and Child: Institute for Humanities and Cultural Studies. ۲(۲), ۳-۱۸
- Tehrani, Mojtaba ((۲۰۱۷) Divine Literature, Child Education (Vol. ۳), Tehran: Masabih Al-Huda Cultural Institute.
- Haji Esmaili, Mohammad Reza (" (۲۰۰۹) Innovation in Interpretation Knowledge and Its Reasons, "Quran and Hadith Studies, ۲(۲), ۱۱۹-۱۴۰
- Hasanpour Dehnavi, Arsalan (۲۰۱۸) Investigating the Argumentative Discourse of Some Prophets in the Holy Quran Based on the Peripatetic-Dialectical Approach (Doctoral Dissertation), University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.
- Dinani, Gholamhossein (۲۰۱۳) The Place of Dialogue in Islamic Philosophy, Tehran: Interview with Mehr News Agency.
- Rabbani, Mohammad Hassan" (۲۰۰۳) Types of Emphasis in the Quran, "Quarterly Journal of Quranic Research, ۹(۳۵-۳۶), ۲۹۶-۳۲۱
- Rezaei, Ramadan (" (۲۰۲۰) Father-Son Dialogues in the Quran from a Rhetorical Perspective, "Quarterly Journal of Epistemological Studies at the Islamic University, ۳۸۷-۴۰۰, (۲)۲۴
- Rouhibrandagh, Kavous" (۲۰۱۸) Ethics of Dialogue in the Quran and Hadith with Emphasis on Imam Reza's Debates, "Quarterly Journal of Epistemological Studies at the Islamic University, ۲۲(۱), ۵۳-۷۴
- Zainivand, Touraj; Vahid Dastjordi, Hossein (" (۲۰۱۱) An Introductory Descriptive-Analytical Study on Dialogue Styles in the Holy Quran (Ethical and Linguistic Approach), "Journal of Islamic Research, ۵(۷), ۴۵-۶۸
- Sharifi, Mahin ((۲۰۱۱) Addressing and Dialogue in the Quran, Tehran: Khoreshid Baran Publications.
- Sadeghzadeh Ghamasari, Alireza; Talaei, Ibrahim; Salehi Motahed, Zahra (" (۲۰۱۴) Educational Dialogue and its Principles and Methods: Exploring Quranic Educational Dialogues, "Research in Islamic Education Issues, ۲۲(۲۵), ۱۱۹-۱۴۱

- Sadeghi, Asadollah (۲۰۱۱), *Quranic Dialogues*, Qom: Ravaq Danesh Publications.
- Safari, Hamzeh (۲۰۰۲), *An Introduction to the Dialogues of Prophets with Nations (Ups and Downs of Civilizations in the Quran)*, Tehran: Noor Alam Publications.
- Talebpour, Alireza; Saraji, Kowsar; Rouhani Mashhadi, Farzaneh (۲۰۲۲), *Extracting Divine Laws Using Association Rules in Verses of the Holy Quran (Master's Thesis)*, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.
- Taherinia, Ali Baqer; Daryanavard, Maryam (۲۰۱۴), "Structural Analysis of the Dialogue Element in the Story of Prophet Abraham in the Holy Quran," *Biannual Journal of Quranic Research in Literature*, ۱(۲), ۲۷-۵۲.
- Tabatabai, Mohammad Hussein (۲۰۱۱), *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran* (2nd ed.), Beirut: Al-Alami Institute Publications.
- Azizi, Zahra (۲۰۲۱), *Extracting Human Relationships and Principles Governing them in the Quran using Association Rules (Master's Thesis)*, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.
- Ghazanfari, Mehdi; Alizadeh, Samiya; Teimurpour, Babak (۲۰۰۸), *Data Mining and Knowledge Discovery*, Tehran: Iran Science and Industry Publications.
- Fazlallah, Sayyed Mohammad Hussein (۱۹۹۸), *Dialogue in the Quran: Its Rules, Methods and Data*, Beirut: Dar al-Islamiyya.
- Qaraati, Mohsen (۲۰۰۹), *Tafsir Noor*, Tehran: Cultural Center for Quranic Lessons.
- Ghahramani, Ali; Hosseini, Sadegheh; Sheidaei, Arzoo (۲۰۱۷), "The Incremental Rule of the Verb 'Qala' in Transforming it into a Dialogue Pattern in the Quran," *Journal of Quranic Research*, ۲(۸۳), ۹۰-۱۱۳.
- Karimi Nia, Mohammad Mehdi (۲۰۰۴), "Dialogue in the Quran," *Ravaq Andisheh Journal*, ۲۹, ۸۶-۱۰۵.
- Mohammadi Sarmi, Sayyede Mina (۲۰۱۶), *Stylistic Analysis of Monotheistic Dialogues in the Quran and Related Issues (Master's Thesis)*, Allameh Tabatabai University, Tehran, Iran.
- Motiee, Mehdi; Hosseini, Azam al-Sadat (۲۰۱۲), "Explaining the Semantic Understanding of Utterances from the Perspective of the Holy Quran," *Quran and Hadith Studies*, ۲(۲), ۳۵-۷۶.
- Makarem Shirazi, Naser; Ashtiani, Mohammad Reza; et al. (۱۹۹۵-۱۹۹۶), *Exemplary Interpretation*, Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyah.
- Ma'arefat, Mohammad Hadi (۲۰۰۳), *History of the Quran*, Tehran: Organization for Study and Compilation of Humanities Books at Universities (SAMT).

Mohtadi, Hossein (" (۲۰۱۵) Rhetorical Aspects of Dialogue Verses in Surah Al-A'raf, "Scientific Research Journal of Literary Quranic Studies, ۳(۱), ۲۸-۵۶.

Comprehensive Quran Science Database <https://quran.inoor.ir/>.